

“ТАМ, НА РІДНІЙ МЕЖІ...”. ВОЛОДИМИР СВДІЗІНСЬКИЙ: ДИТИНСТВО В МОЛОМОЛИНЦЯХ

У статті розповідається про дитячі роки видатного українського письменника Володимира Свідзінського, проведені ним у селі Моломолинці (нині Хмельницький район Хмельницької області). Наголошено на впливі ранніх дитячих вражень на подальшу творчість поета.

Ключові слова: Моломолинці, Бужок, сад, брати, священник.

Vasyl Horbatiuk. “Out there, on our native borderland...” Volodymyr Svidzinsky: A childhood in Molomolyntsi

The paper gives an account of the days of childhood that Volodymyr Svidzinski, an outstanding Ukrainian writer, spent in the village of Molomolyntsi (now Khmelnytsk district in Khmelnytsk region). The author emphasizes the impact of early childhood impressions on the subsequent works of the poet.

Key words: Molomolyntsi, Buzhok, garden, brothers, priest.

Тепер можна сказати, що повертається до рідного народу творчість видатного українського письменника Володимира Свідзінського, фізично знищеного комуністичним режимом (спалений живцем 18 жовтня 1941 року в с. Бутирки Уразівського району Курської області із групою в'язнів [9, 14-23]) і навмисне викинутого з історії літератури тими ж комуністичними ідеологами. Хоч невеликими накладками, хоч із важкими потугами, але його твори публікуються в періодиці й видаються книгами, виходять у світ і дослідження життя та творчості. Найвагоміші серед них – праці Елеонори Соловей. Це, зокрема, ретельно, дбайливо, а головне, висококваліфіковано підготовлені до видання твори В. Свідзінського у двох томах, ошатний том “Невпізнаний гість”, “Вибрані твори” [див.: 7; 8; 10] та ін.

І все ж, оскільки ж доробок В. Свідзінського досить об'ємний, творчість глибока й багатогранна, доля складна і трагічна, дослідницький процес його літературної, наукової, перекладацької спадщини, його життєвого шляху проглядається і в будучині.

Надзвичайно цікавий із погляду впливу на формування майбутнього поета, його сприйняття довколишнього світу, природи період дитячих та отроцьких літ В. Свідзінського, що минув у селі Моломолинцях нинішнього Хмельницького району Хмельницької області. Адже “Свідзінський – це найпрекрасніша з квіток, що їх українська людина зростила у своєму саді”, – писав один із перших і найкращих дослідників творчості поета французький славіст Еммануїл Райс [5, 341].

“Вихований серед розкішної природи Поділля, в оточенні співучих, поетичних та дотепних людей, він увібрав у себе яскраву, живу українську мову, перлини фольклору і став одним з найбільших володарів цих багатств, неперевершеним знавцем народних скарбів” [3, 43]. Ці слова лінгвіста Маргарити Жуйкової про В. Свідзінського мають безпосередній стосунок до нашого Подільського краю.

Володимир Свідзінський народився 8 жовтня (26 вересня ст. ст.) 1885 року в селі Маянів поблизу м. Гнівань на Вінниччині в сім'ї священника Євтимія Свідзінського. Він був другим після брата Георгія. Через три роки народився Вадим. Незабаром, десь на початку 90-х років, Євтимій Свідзінський одержав призначення по службі в село Моломолинці Летичівського повіту поблизу Меджибожа (нині Хмельницького району Хмельницької області). У підшивках газети “Подільські єпархіальні відомості” вдалося натрапити на звіти єпархіальної навчальної ради за 1891/92, 1892/93, 1893/94 навчальні роки, де церковнопарафіяльну школу Моломолинців названо однією з кращих у Летичівському повіті; похвальне слово звучало й на адресу місцевого

священника Євтимія Свідзінського, знавця церковного співу, який у школі організував гарний хор півчих.

Про перебування сім'ї Свідзінських у Моломолинцях свідчать і копії метричних свідоцтв молодших братів В. Свідзінського Олега й Павла, знайдені в Державному архіві Хмельницької області.

Метрическое свидетельство.

По указу Его Императорскаго Величества, дано сіе изъ Подольской Духовной Консисторіи въ томъ, что въ метрической книге Свято Рождество-Богородичной церкви села Моломолинець, Летичевского уезда за тысяча восемьсот девяносто третій годъ въ 1-й части о родившихся мужскаго пола подъ № 35-мъ, значится следующая запись: родился двадцатаго Сентября и крещень восемнадцатаго Октября – Олегъ. Родители его: села Моломолинець приходскій священникъ Евфимій Авксентіевъ Свидзинский и законная жена его Наталія Прохорова, оба православнаго вероисповеданія. Восприемники были: с. Редвинець приходскій священникъ Александръ Прохоровъ Стопакевичъ и с. Великихъ Шпичинець священника Калиста Стояновскаго жена Евгенія Прохорова. Таинство крещенія совершалъ села Великихъ Шпичинець приходскій священникъ Калисть Стояновскій. – Гербовый сборъ уплаченъ.

Іюля 5 дня 1914 года.

№22148.

У сего печати Подольской Духовной Консисстріи.

Член Консисторіи, священникъ М. Заремба.

Секретарь В. Соколовскій.

За столоначальника (подпись неразборчива) [2, арк. 7а].

Інша копія метричного свідоцтва засвідчує, що Павло Свідзінський народився 28 червня 1895 року й був охрещений наступного дня в тій же Святого Різдва Богородиці церкві села Моломолинець. Тут же зустрічаємо знайомі імена Калиста Івановича Стояновського й Олександра Стопакевича [1, арк. 46а].

Звідси проглядається той факт, як Євтимій Свідзінський потрапив на службу в Моломолинці: у сусідніх селах Редвинці та Великі Шпичинці (нині теж Хмельницького району) священниками служили родичі його дружини Наталі Прохорівни, у дівоцтві Стопакевич (1867 – 1942), – брат Олександр і чоловік сестри Євгенії Прохорівни Калист Стояновскій. Очевидно, з їхньою допомогою родинний шлях Свідзінських і проліг на берег річки Бужок.

Про дитинство в цих краях цікаві спогади залишив брат Володимира Свідзінського Вадим: “Моломолинці оточені лісами; тут було велике глибоке озеро з островом, два ставки, річка Бужок – притока Бугу. Це робило місцевість вельми мальовничою. В Моломолинцях проходило наше дитинство – час, коли враження глибоко западають в душу і певною мірою надалі визначають характер людини.

Наша господа з великим фруктовим садом і заливною лукою, темний густий ліс, що починався далі й пролягав в таємничу для нас далину – ось той терен, де розгорталися найцікавіші події нашого дитинства.

Незабутня радість, з якою ми зустрічали весну, що приносила з собою пробудження природи. З'являлися у величезній кількості дикі качки, на лузі ходили лелеки, болотні курочки, сад наповнювався співами птахів. У нас під впливом цих вражень рано пробудилася любов до природи, яку ми пронесли через все своє життя. Особливо чутливо і глибоко сприймав природу Володя” [6, 118].

У книжці “Приходы и церкви Подольской епархии”, виданій 1901 року під редакцією відомого історика Поділля протоієрея Євтимія Сіцінського в Кам’янці-Подільському, подано опис села Моломолинці та його парафії. Мабуть, варто його навести увесь, оскільки він містить багато цікавого із середовища, де виростав В. Свідзінський. Тим більше, що книжка була підготовлена до друку якраз у ті роки, коли сім’я Свідзінських мешкала в Моломолинцях. Більше того, цілком імовірно, що матеріали про село зібрав і подав до редакції батько майбутнього поета Євтимій Авксентійович, адже Є. Сіцінський здійснював лише редагування й підготовку до друку нарисів, які надавали йому священники. Очевидно, що саме отець Юхим змінив на Моломолинецькій парафії “видаючогося священника” Захарія Зиневича, про якого йдеться в історичній довідці про село.

Нарис подаємо мовою оригіналу зі збереженням правопису, лише замінюємо літеру “ять” на “е”.

“Моломолинцы¹ с[ело], иначе называвшееся Мормолинцами², – расположено близъ границы Проскуровскаго³ у[езда] и Волынской губ[ернии]⁴, въ 19 вер[стах] къ с[еверо]-з[ападу] отъ г[орода] Меджибожа, на низменномъ левомъ берегу речки Бужка, который возле села образуетъ большое озеро, версты в 4 длину, сливающее под названіемъ “Мормолинскаго” или “Моломолинскаго” озера⁵. Прилегающія къ селу болота площадью около 10 кв[адратных] верстъ делаютъ местность нездоровою. М. встречаются в документахъ съ второй половины XVI в[ека]: принадлежали къ Меджибожскому ключу именій Сенявскихъ, затемъ Чарторыйскихъ. Когда в 30-хъ годахъ XIX в[ека] весь Меджибожскій ключъ былъ конфискованъ у князя Адама Чарторыйскаго⁶, входившіе в составъ его М. преобразованы были в военное поселеніе⁷, при чемъ сюда же переведено было население лежавшаго въ 3-хъ вер[стах] с[ела] Юначинець, которое съ техъ поръ перестало существовать⁸. Съ освобожденіемъ крестьянъ от крепостной зависимости М. перешли въ владеніе Палаты Госуд[арственных] Имуществъ. Ныне населеніе состоитъ изъ крестьян-малороссовъ, которыхъ числится 690 муж[чин] и 690 жен[щин] православныхъ, 10 м[ужчин] и 14 ж[енщин] католиковъ; кроме того, есть 27 м[ужчин] и 34 ж[енщины] евреевъ. Главное занятіе крестьянъ – земледеліе и садоводство; земля даетъ хорошіе урожаи, а сады нередко приносятъ своимъ владельцамъ дохода даже до 1000 р.; подспорьемъ служитъ пчеловодство, отчасти ткачество и плотничество; вообще населеніе здесь очень зажиточное. Ныне существующій въ М. деревянный трехкупольный совместно съ колокольнею храмъ въ честь Рождества Пресв[ятой] Богородицы сооруженъ на средства прихожанъ въ 1745 году съ благословенія уніатскаго епископа Афанасія Шептицкаго; колокольня составляетъ уже позднейшую пристройку 1855 г. В 1880 г. церковь расширена пристройкою ризницы и боковыхъ приделовъ. Иконостасъ трех-ярусный 1885 г. Въ XIX в[еке] выдающимся священникомъ

¹ За усними переказами, назва села первісно звучала як “Маломолинці”, що й досі часто зустрічається у вимові людей старшого віку, оскільки до побудови власної церкви жителі села змушені були ходити в Храми сусідніх сіл, отже, молилися мало.

² Ця друга назва вживається й нині, щоправда, лише в усній мові, здебільшого з відтінком гумору.

³ Проскуровом до 1954 р. називалося сучасне місто Хмельницький.

⁴ Нині з Моломолинцями межує територія Старокостянтинівського і Красилівського районів Хмельницької області, що належали до колишньої Волинської губернії.

⁵ Це штучне озеро (став) існує й нині, щоправда, трохи перебудоване Меджибзьким рибним господарством.

⁶ Адам Чарторыйський брав участь у польському повстанні проти Росії (1830 р.), за що був позбавлений княжого і дворянського звань і власності, зокрема села Моломолинці.

⁷ На відміну від сусідніх “панських” сіл Моломолинці називалися “поселянським” селом; і сьогодні за мешканцями Моломолинець збереглася назва “поселяни” (з відтінком гумору).

⁸ На місці колишнього села збереглися старі фруктові насадження, що мають відповідну назву: “Юначинські сади”.

быль Захарія Зиневичъ (1859 – 1890 гг.), человекъ религіозный и энергичный, заботами котораго ремонтированъ храмъ, открыта школа, построены причтовыя помещенія и даны прихожанамъ практическіе уроки садоводства. Церковной земли 43 д[есятин] 104 с[ажня], въ томъ числе усад[ебной] 5 д[есятин] 240 с[ажен], пах[отной] въ 3-хъ смен[ах] 30 д[есятин] 720 с[ажен], сен[окося] 3 д[есятин] 1776 с[ажен], подъ хутор[ом] съ фруктовымъ садомъ 1 д[есятин] 1320 с[ажен], подъ погостомъ и кладбищами 2 д[есятин] 80 с[ажен] и подъ половиною речки 768 с[ажен]. Священническія постройки есть все; у псаломщика только домъ. Съ 1862 г[ода] въ М. существуетъ школа грамоты, преобразованная въ 1890 г[оду] въ церк[овно]-приходскую; съ 1895 г[ода] помещается въ собственномъ зданіи съ усадьбою около ¼ дес[ятин]ы” [4, 546-547].

Тим часом у спогадах Вадима Свідзінського читаємо: “З кожним роком коло наших знайомств поширювалося, ми заприятелювали з сільськими хлопцями, разом з ними ходили до узлісся, до ставків, вчилися плавати, пірнати, навчилися ловити руками раків у норах, варили їх на березі, вудили рибу. Діставали також рибу з ятерів, що їх розставляли служники поміщика на ставках. Останнє робили на світанку, боячись бути пійманими. Спали ми улітку в клуні, тому в будь-який час ночі могли кудись податися” [6, 119-120]. І далі: “...Наше життя цілком мінялося, коли батьки виїжджали з дому на 2-3 дні відвідати родичів чи знайомих. До нашої служниці приходили парубки й дівчата. Догляд за нами батько доручав церковному сторожеві, якого звали Вуколом. Це був надзвичайно веселий чоловік, який знав і любив пісні, казки, примовки. Він завжди був душею товариства, що у нас збиралося...” [6, 122].

“...Прийшла пора навчання. Старші брати, Георгій та Володимир, вступили до духовного училища (у селищі Тиврів, що на Вінниччині. – В. Г.), маючи знання не менш як за перший клас, тобто вільно читали як латиною, так і по-грецькому.

Додому вони приїжджали на Великдень і різдвяні канікули. Великодні свята були особливо захоплюючі й дуже цікавили Володимира...” [6, 124].

Відгуки, відсвіти, відблиски багатого на пригоди, на фольклор, народні звичаї та обряди дитинства в Моломолинцях потім осяватимуть, проймають усю поетичну творчість В. Свідзінського. Безперечно, це село, його люди, природа, народна творчість назавжди залишилися в душі й пам'яті поета, стали отим джерелом, що так щедро живило й поетичний, і просто внутрішній світ В. Свідзінського. Моломолинці не один раз оживали в його поезіях. Та ще коли знати історію і природу цього краю, зокрема, що це село та його околиці – на межі Поділля і Волині. Чи не найяскравіший такий спогад:

...
Там, на рідній межі
Волині дрімливої
І України Подільської,
Як зачарувала мене,
Як звала краса рідної землі!
Було, прокинуся рано –
А буйний же вітер в саду!
Віють, шумлять верховини
М'яко-темрявих лип
І ясенів прозірно-розмаяних...
Внизу, під віттям ліщини,
Ще омрак таїться, ще холод.

Я на галяві стану –
Там пукаті дуплянки
В шапках із темних снопів
Уже метають у синяву неба
Гучливі жмутки стрілок живих.
І приглушено дзвінко,
Немов полонянка темниці хрустальної,
Десь невидна зозуля кує.
Темний сад до ріки,
За рікою схопились вогнем
Потужні куці будяків
І так солодко пахнуть
медом і ранком... [8, Т. 1, 97].

За поетичним словом яскраво й виразно проглядаються реальні картини ландшафту довкола Моломолинець, в якому мрійливо мандрує юний ліричний герой вірша:

Я берегом річки до моря іду,
До невісного моря.
Серце так стрепехається:
Там, на обрії, стали ліси,
Обкинені тонко туманом.
Там безлітніх дерев

Неміряні займища,
А надо мною,
Склоняючись цвітом до цвіту,
Шепочуть кущі будяків:
Сей хлопчик до моря іде,
До невісного моря [8, Т. 1, 98].

Ота річка, що, безперечно, плине до моря, – то Бужок, по лівому березі якого й витягнулося двома рівнобіжними вулицями (“лініями”, як із часів військового поселення називають їх старожили) село Моломолинці. З місця свого витоку Бужок (притока Південного Бугу, в який він упадає біля Меджибожа; звідси й назва старовинного містечка – “Межибожжя”, бо в давнину річки мали наймення Бог і Божок) до початку моломолинецьких угідь колись був межею між Подільською й Волинською губерніями. Але саме тут, коло Моломолинець, межа ця відступала трохи далі на північ, захоплюючи ще й сусіднє село Гнатівці, і тепер межа між Поділлям і Волинню тяглася смугою лісів, отих, що “там, на обрії... / Обкинені тонко туманом”. На цій межовій землі й пізнавав світ довколишній і себе в ньому юний Володя, син священика Юхима.

І все завмирає навколо.
Все очі звертає на мене:
Татарське зілля, верби, купини.
Джміль налетів відкілясь,
Як вихор, зв’язав надо мною
Огнисту спіраль,
Повну гучання і гомону,

І зник раптово
В ранішнім блиску.
І знову тихо кругом.
Тільки шумлять будяки,
Торкаючись цвітом до цвіту.
І так солодко пахнуть
Медом і ранком [8, Т. 1, 98].

У 1899 році отець Євтимій Свідзінський переїхав із сім’єю з Моломолинець до Лянкоруна – нині село Зарічанка Чемеровецького району. Звідтіль ближче було до Подільської духовної семінарії (м. Кам’янець-Подільський), до якої наступного року вступив юний Володимир після закінчення Тиврівського духовного училища. Село “на рідній межі” – між Поділлям і Волинню – залишилося в минулому, у спогадах і поезіях.

“Там, на рідній межі...” – так і називалося літературно-мистецьке свято в Моломолинцях, приурочене до 125-річного ювілею поета (2005 р.). Дійство відбувалося на майдані перед приміщенням сільського клубу. Адже тут, на місці клубу, колись височіла церква Святого Різдва Богородиці, зруйнована у тридцятих роках минулого століття. А через дорогу – видолинок, де зеленіють людські городи й ростуть дерева. Він називається Попівщиною – місцем садиби священика, де й жила сім’я Свідзінських. Мабуть, якраз цій садибі присвячено вірш, якого поет написав 12 вересня 1928 року, уже будучи в Харкові:

* * *

У саду мого дитинства
Виростало три берези.
Що одна коло окопу,
Над дорогою друга,
Біля брами стала третя.
Пам’ятаю день розстання.
Та, що стала при окопі,
Омирила шум летючий,
Перестала гомоніти.
Що біліла край дороги, –

Розтворила білу кору,
Обіллялася сльозами.
Що над брамою сп’ялась, –
Поронила листя зверху,
На дорогу пометала,
Вслід за мною посилала:
“Ой роздумайся, вернися!
Світ обійдеш, та не знайдеш
Ні матері край постелі,
Ані сонця у порогу,
Ані меду на зеліні” [8, Т. 1, 139].

Або іще рядки, присвячені дитинству, – вони так в'яжуться зі спогадами брата Вадима про Моломолинці, з пейзажем довкола села...

Я знов твій гість, землі куточку милий!
Не перший раз мене приймаєш ти,
Щоб одвести од мене сум і втому.
До тебе звик я і тебе люблю.
Твої горби, кущеві придолинки,

Осот на луках, хміль коло води,
Ковбані, скриті в нетрях очерет, –
Все-все нагадує той край,
Де перебіг, як бистрий горностаї,
Відрадісний мого життя початок

[8, Т. 1, 328].

Ми не маємо жодних свідчень про те, що поет уже дорослим відвідував Моломолинці, де минуло його дитинство. Але початок цього вірша (“Я знов твій гість, землі куточок милий...”) – це поетичний образ, це його неодноразові уявні повернення в “куточок милий”, “щоб одвести... сум і втому”.

Там сад був, темний сад, як темний гай.
Там берести і ясені потужні
Мені оповідали речі дружні:
Про добрість серця до землі своєї,
Про лагідні турботи ранніх зір.
Про золоті колісочки на вітах,
Де вивільга дітей своїх гойдає.

Там все мені любов заповідає:
Срібляста принадь на медовій сливі,
Ласкавий пух на котиках лози,
На скелі моху тепле запинало.
О саде мій, учителю прихильний!
Як рано я з тобою розлучивсь,
Як рано вийшов у шумливий світ!..

[8, Т. 1, 328].

Усе тут так нагадує Моломолинці. Усе... крім “на скелі моху тепле запинало”. Немає в Моломолинцях скелі. Очевидно, це ремінісценції Кам'янця, його скель, що за плином літ переплелися з краєвидом при Бужку, над яким розкинулись Моломолинці.

У поетичних спогадах В. Свідзінського про дитинство, про незабутній край тієї чудової пори неодмінно присутній сад (іще один приклад – “Прийшов до саду, де був хлопчиком...”). Щоправда, наші уявлення про сад не збігаються з картинами, змальованими В. Свідзінським. Поет згадує липи, ліщину, ясени, берести, берези й лише одного разу сливу. Тобто в тому саду фактично немає фруктових дерев. Але якраз це слугує ще одним підтвердженням того, що йдеться про Моломолинці. Бо нижня, прибережна вулиця Моломолинець, звана Мелнищиною, фактично не має фруктових садів. Річ у тім, що Мелнищина розтяглася вздовж заплави Бужка, ґрунтові, а правдивіше річкові, води тримаються тут високо, чи не щовесни в попередні часи повинь підходила під самі обійстя, а то й покривала водою городи й сади, підмочувала й хати. Отож фруктові дерева, нестійкі в таких умовах, тут просто не можуть прижитися – підмокають, вимерзають. Хіба що сливи затримуються надовше, устигають відплодоносити хоч кілька років. До речі, раніше край цей славився саме своїми сливами – у Гнатівцях, Редвинцях, Аркадіївцях, Терешівцях, Шпичинцях та інших довколишніх селах чи не кожна сім'я мала свою сушню, в якій творилося своєрідне диво кулінарії – сливова сушенина, чорнослив. (На жаль, нині втратився попит на цей продукт, принаймні грошова оцінка його дуже низька). Займалися сливництвом і мешканці Моломолинець, але не прибережної частини Мелнищини: життєвий ритм їхній в основному обертався навколо річки – риболовля, млинарство тощо.

І все ж таки – сад... Завжди в пам'яті поета жили його зелений затінок, його тиша й гомін, його принадність. У поезії “Я знов твій гість...”, так пророчо

твореній майже рівно за три роки до трагічної загибелі (10 жовтня 1938 року – 18 жовтня 1941-го), В. Свідзінський пише:

Та в час, коли я померати стану,
Явись мені, коханий саде мій!
Явись таким, яким прийшов навесні,
Коли в тобі ліщина розцвіла.
Хай скорбному мені здаватись буде,
Що сотні дармовишків світюгцем

На подуві квітневому бриняць,
Що, держачи на вітах безліч сонць,
Кущі, мов сестри, стали наді мною,
Щоб милою відрадою дитинства
Осяяти останню мою мить

[7, 329].

Чи згадав поет свій сад незабутнього дитинства в час палахкої загибелі, не знаємо. Та безперечно, що в останні хвилини у смертельному полум'ї він відчув жар “безлічі сонць”.

Немає нині на тому місці, де була садиба священика Євтимія Свідзінського, ані саду, ані берізок, ані ліщини. Хтось тримає там город із рядком ясенів попід дорогу, обабіч в'їзних воріть, та ще верби густо зеленіють від річки. Але збереглася стара криниця через дорогу – мабуть, іще з часів перебування тут Свідзінських. Сьогодні мешканці Моломолинець користуються водогоном, криниця та занедбана, у заростях бур'янів і памолоді дерев. Однак у глибині її живе невмируща вода. Тільки дістати її... Так і поезія Володимира Свідзінського: вижила в заростях, у темряві забуття, у невіданні кількох поколінь. Та вона, мовби вода з оновленої криниці, повернулася-таки до нас і вже нині живить нові парості народу цілющою силою й дивом слова, чарує серпанком образу – як і належить справжній високій поезії.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Державний архів Хмельницької області* (далі – ДАХМО). – Р-302, оп. 3, спр. 269.
2. *ДАХМО*. – Р-582, оп. 2, спр. 968.
3. *Жуйкова М.* Вітер і чаклун (Про один вірш Володимира Свідзінського) // *Урок української*. – 2000. – № 5-6.
4. *Приходи* и церкви Подольской епархии // *Труды* Подольского епархиального историко-статистического комитета. Выпуск девятый / Под редакцией Евфимия Сицинского. – Каменец-Подольский: Типография С. П. Киржацкого, Николаевская площадь, д. № 5, 1901.
5. *Райс Е.* Володимир Свідзінський // *Свідзінський В.* Вибр. тв. / Упор. Е. Соловей. – К.: Смолоскип, 2011.
6. *Свідзінський В.* Спогади про брата // *Свідзінський А.* “Я виноград відновлення у ніч несущу...”: Володимир Свідзінський – творець прекрасного. – К.: Вид-во ім. О. Теліги, 2003.
7. *Свідзінський В.* Вибр. тв. / Упор. Е. Соловей. – К.: Смолоскип, 2011.
8. *Свідзінський В.* Твори: У 2 т. / Вид. підгот. Е. Соловей. – К., 2004. – Т. 1, 2.
9. *Соловей Е.* “Зберігати вічно... До 1967 року”: Про слідчу справу Володимира Свідзінського // *Слово і Час*. – 2009. – № 9.
10. *Соловей Е.* Невпізнаний гість: доля і спадщина Володимира Свідзінського. – К.: Наук. думка, 2006.

Отримано 25 вересня 2012 р.

м. Хмельницький